

درباره ۲ مدرسه تاریخی که سال ۱۳۵۴ در طرح توسعه اطراف حرم مطهر تخریب شدند

«بهزادیه»، «باقریه» ومشتی خاطره‌از یادرفته

نمای مدرسه حاج حسن خان (بهزادیه)

نمای مدرسه باقریه (سمیهیه)

برابر آنچه در کتاب «مشهد در آغاز قرن ۱۴ خورشیدی (مکتب شاپور)» آمده است. در مشهد ابتدای قرن ۱۴ خورشیدی، حدود هفده مدرسه تاریخی وجود داشته که از مجموع آن ها اکنون مدارس «دود»، «پریزاد»، «خیرات خان» و «میرزا جعفر» باقی مانده‌اند.گزارش پیش‌رو هم نقبی است مختصر بر تاریخ

دو مدرسه حاج حسن خان (بهزادیه) و باقریه که هردو اگر چه اکنون سال‌هاست که تخریب شده و به خاطره‌ها پیوسته‌اند. در زمان حیات، بخشی از میراث تاریخی این شهر بوده‌اند که از قضا نامشان در فهرست آثار ملی هم ثبت شده بود.

فربیا فرخدا| صحبت از بناهای نابودشده یا در حال نابودی مشهد، مرثیه‌ای بلند است که اغلب ناگفته مانده است. تخریب انبیه اطراف حرم در طرح توسعه حرم مطهر که در دوران استانداری عبدالعظیم ولیان اتفاق افتاد. یکی از همین دردنامه‌هاست. موضوع وقتی روشن‌تر می‌شود که بدانید

● تاریخ مدرسه‌سازی در مشهد

پیش از آنکه برایتان از تاریخ دو مدرسه بهزادیه و باقریه بگویم، خوب است اشاره‌ای هم داشته باشیم به تاریخ مدرسه‌سازی در مشهد قدیم یا همان ارض اقدس. نهضت ساخت مدارس در مشهد از روزگار سلاجقه آغاز می‌شود. اما پس از یک وقفه طولانی، در دوره ایلخانان و در زمانه تیمور رونق دوباره می‌گیرد. پس از مرگ او، فرزندانش این سنت را به اوج می‌رسانند و بانی ساخت مکان‌های علمی و فرهنگی زیادی می‌شوند. تاآنجاکه عشق به مدرسه و مسجدسازی به رقابت زنان پرنفوذ دربار برای بخشش جواهراتشان تبدیل می‌شود. در این میان می‌توان به نامدارانی چون «ملک خانم»، «تومان‌آغا»، «ملکه کبری»، «گوهرشادآغا»، همسر شاه‌رخ تیموری، «بیگم سلطان»، زوج همسر سلطان حسین باقرا، و «فاطمه خاتون»، همسر امیر حقمقا، اشاره کرد. در ادامه، حمایت‌های «شاه‌رخ تیموری» و فرزند هنرمندش، «بایسنقرمیرزا»، از اهل علم و هنر سبب می‌شود از اطراف واکتاف جهان علما، دانشمندان و هنرمندان زیادی سرحدات ایران را کعبه مقصود خود بدانند و به این اقلیم کوچ کنند.

این دست فعالیت‌های فرهنگی، خراسان آن روزگار را هم بی‌نیصیب نمی‌گذارد و تیموریان بانی پاکرفتن بناهای فرهنگی بسیاری می‌شوند که نمونه‌های آن هنوز در مشهد باقی مانده است. پس از تیموریان، صفویان نیز این رویه را دنبال کردند. شاهان صفوی که به دنبال گسترش مذهب شیعه در جهان بودند، خراسان و به‌ویژه مشهد را کانون پیشبرد اهداف و آرزوهای خود قرار دادند. آن چنان‌که هرات در عهد شاه اسماعیل اول از دارالملکی خراسان خارج می‌شود و مشهد جای آن را می‌گیرد.

توجه به آموزش، در ادامه، تاج‌داران عصر صفوی را وامی‌دارد موقوفاتی را در این دیار به این امر اختصاص دهند. نخستین اقدام با تأسیس مکتب‌خانه «اطفال ایام» در حریم قدس رضوی بین سال‌های ۹۳۰ تا ۹۸۴ قمری انجام می‌شود

مرضیه ترابی| ایوان غربی صحن نو (آزادی)،

مشهور به ایوان طلای ناصری و ایوان طلای «دارالسعاده»، یکی از مشهورترین ایوان‌های حرم مطهر رضوی است که قدمت ساخت و تزئین آن به دوره قاجار باز می‌گردد. احداث صحن نو در دوره فتحعلی‌شاه قاجار و با دستور وی، در محل باغ ایلخانی که در ضلع شرقی روضه منوره قرار داشت، آغاز شد. این مکان ظاهرا از قدیم‌الایام ورودی اصلی به فضای روضه منوره بوده که مسیر آن از رواق ورودی‌خان تأمین می‌شده است.

صحن نو به دلیل قرار گرفتن در فضای پایین‌بای مبارک، از جهت ورود به قصد زیارت، محل توجه علما و عرفا بود. در دوره ناصرالدین‌شاه، یعنی حدود ۱۵۵ سال قبل، ایوان متصل به فضای رواق دارالسعاده، به تقلید از ایوان جنوبی صحن عتیق (انقلاب) -مشهور به ایوان طلای نادری- با روکنشی از طلا پوشانده و با کتیبه‌های بسیار زیبایی به خط نستعلیق مزین شد.

این کتیبه‌ها به قلم «حسینعلی مازندرانی» نگارش یافته و حاوی ابیاتی است که تاریخ

راز مهر ایوان طلای صحن «نو»

تزئینات را در دوره نیابت تولیت عضدالملک نشانی می‌دهد. در بخشی از متن اصلی این کتیبه که در فضای داخل ایوان طلا دیده می‌شود، می‌خوانیم: «این بارگاه کیست که از خاک پاک توس/ انوار او فکند به عرش برین عکوس/ هنگام شام نوبتینانش فراز بام/ هر یک ز کاسه سر کاوس کرده کوس/ تا خدمتی به مطیخی کار او نکرد/ آتش نگشت قبله‌که ملت مجوس/ فرزند بوالحسن عضدالملک شه حسن/ کو را به صدر تولیت اینک بود جلوس/ از امر شاه عادل و سلطان دادگر/ بنمود همچو شمس فلک زرنشان لیوس/ با عون حق ز فاضل موقوفه امام/ شد آن چنان که چرخ برین خود از او فسوس/ القصه چون تمام شد ایوان ناصری/ کز زیور است خجالت ایوان آبتوس....» سال اتمام تعمیر و طلایی کردن بنا، طبق عدد انتهای یکی از کتیبه‌ها -که البته به صورت ماده‌تاریک آمده- ۱۲۸۷ قمری (۱۲۴۹ خورشیدی) است. «ابوالسغا عضدالملک یم نوال حسین/ قیام کرد در اتمام این بلند ایوان/ چو شد تمام به تاریخ سال مینا گفت/ هلا به شوکت ایوان فزود

صدر جهان» (برابر با ۱۲۸۷ خورشیدی). این ابیات و آن شکوه فوق‌العاده، البته حاشیه و بخش جزئی دیگری هم دارد که شاید کمتر کسی تا به حال آن را دیده یا در متنش دقت کرده است، درست بر فراز در اصلی ورودی به دارالسعاده که امروزه محل ورود خواهران به روضه منوره محسوب می‌شد، مهری کوچک در قالب یک کتیبه نسخ با

زمینه لاجوردی وجود دارد که دوره تزئین بنا و دلیل نام‌گذاری آن به نام «ایوان ناصری» را به‌خوبی نشان می‌دهد. این کتیبه کوچک، مُهر «ناصرالدین‌شاه قاجار» است که در یک قاب تزییحی و در میانه طلاکاری داخل ایوان، خودنمایی می‌کند و به دلیل کوچک بودن، با چشم غیر مسلح کمتر می‌توان متن آن را دید و قرائتش کرد.

وی برای تدریس در مدرسه به «ملا محمد باقره و پس از آن به باقریه» شهرت یافته است. نوروز علی بسطامی در کتاب «فردوس التواریخ» می‌نویسد: «آقا جمال خونساری در اواخر زمان حیات، ترک اصفهان نموده و مجاورت امام انس و جان، علیه صلوات... الملک‌المنان را اختیار نمود و یکی از مدارس قدیمه مشهد مقدس را که در آن دوران معروف به سمیهیه بوده، تعمیر و تجدید فرمود. مبالغی کتب و املاک و دکاکین و مایحتاج بر سکنه آن هم وقف ساخت و خود به نفس نفیس در آنجا به مباحثه و تدریس پرداخت و تا حال تحریر آن مدرسه معمور و به مدرسه ملا محمد باقر موسوم و مشهور است و حال تحریر که سال ۱۲۳۰ است، اکثر طلاب ساعی و پرهیزکار و در آن مدرسه مبارک اشتغال به درس و مباحثه دارند.»

این مدرسه همچنین دارای دو وقف‌نامه بوده که یکی از آن‌ها، وقف‌نامه کتابخانه مدرسه است که طبق آن نصف یک دربند از تیمچه‌ای که در مجاورت مدرسه بوده، توسط شیخ محمد رحیم (از علمای شهر مشهد) وقف کتابخانه مدرسه شده است.

همچنین مرحوم ملا محمد باقر سبزواری هم طی وقف‌نامه مفصلی، املاک و مستغلات زیادی وقف این مدرسه کرده که براساس آن، عواید موقوفات پس از تعمیرات به این صورت مصرف می‌شده است: «یک‌دهم به‌عنوان حق التولیه، سه‌دهم برای خیرات مرثیه‌خوانی اطعام فقرای اثنی‌عشریه به اختیار متولی، شش‌دهم باقی‌مانده برای روشنایی نظافت و حقوق خادم و شهریه طلاب...» در تحقیقاتی که در سال ۱۳۴۶ درباره درآمد موقوفات مدرسه انجام شده است، موقوفات این مدرسه سالانه ۶۲ هزار ریال درآمد داشته است. در آمار مربوط به سال ۱۳۵۲ خورشیدی هم مبلغ کل عواید حاصل از موقوفات بیش از ۳۶۹ هزار ریال گزارش شده است. مدرسه باقریه نیز در سال ۱۳۵۴ هم‌زمان با مدرسه بهزادیه، در طرح فلکه بزرگ قرار گرفت و مدرسه، دکاکین و مستغلاتش ویران شدند.

● مدرسه «ملایاقر» (سمیهیه)

مدرسه ملا باقر، باقریه یا سمیهیه در حاشیه بالاخیابان نزدیک روضه مبارکه رضویه قرار داشته و از بناهای عصر صفوی بوده است. این مدرسه هم مثل مدرسه بهزادیه تا سال ۱۳۵۴ خورشیدی دایر بوده است و طلاب علوم در آن تحصیل می‌کرده‌اند و به‌عنوان یکی از مدارس آباد و پرجنب‌وجوش مشهد شمرده می‌شده است. برابر سنگ‌نوشته سردر مدرسه، نام آن در آغاز سمیهیه، منسوب به ملا محمد سمیع، بانی مدرسه، بوده است که به اجازه مرحوم ملا محمد باقر سبزواری (متوفای ۱۰۹۰ قمری) به دست میرعبدالحسین اصفهانی و حاج محمد شفیع اصفهانی ساخته شده است. براساس متن کتیبه، این مدرسه در سال ۸۳۰ قمری، یعنی در زمان شاه سلیمان صفوی، سقف و ستون خورده است. البته برخی تاریخ‌نگاران بر این باورند که مدرسه پیش‌از این تاریخ پایه‌ریزی شده و سپس در سال ۸۳۰ قمری به همت مرحوم سبزواری و با اختصاص مقداری املاک و کتب و دکاکین به‌عنوان وقف بر مدرسه بنای آن مرمت شده است و به‌همین دلیل نیز به علت حضور شخص

چهارشنبه‌مظلا

خراسان
نامه

کذری بر تاریخ منطقه کاخک گناباد (قسمت دوم)

کاخی باگمانه‌های بسیار

رجبعلی لیاف خانیکی| موقعیت خاص جغرافیایی و منطقه‌ای کاخک از گذشته‌های دور باعث می‌شده است از سویی مورد استقبال و سکونت قرار گیرد و از سوی دیگر باغیان و راهزنان به آن چشم‌لمع داشته باشند و بارها کاخک را ناامن کنند. همچنین گفتیم که در سال ۴۸۴ قمری حسن صباح، رهبر اسماعیلیه، به یکی از داعیان به نام حسین قاینی مأموریت داد

قلعه‌های اسماعیلیه را در قهستان راه‌اندازی و تجهیز کند. به رهبری او حدود هفتاد قلعه در نقاط مختلف قهستان تصرف یا ساخته شد که حداقل چهار مورد از آن‌ها در گناباد و نزدیک کاخک قرار داشت. به همین دلیل است که برخی قلعه قدیمی کاخک را به اسماعیلیه نسبت می‌دهند.

اما در دوران تیموریان «مولانا محمد کاخکی» نام کاخک را برای نخستین بار در متون تاریخی نوشت. او که به نوشته «امیر دولتشاه سمرقندی» به فنون، علم هیئت و علوم غریبه واقف بوده، مورد توجه «میرانشاه»، فرزند تیمور، قرار می‌گیرد و در سمرقند به مجامع علمی و محافل بزئی تیموریان رونق می‌بخشد. هم‌زمان با افول ستاره بخت میرانشاه، محمد کاخکی نیز با دو تن از افاضل زمان به دستور تیمور به دار آویخته می‌شود؛ اما او کیست؟

محمد کاخکی با تخلص «ملحد» از سرسخت‌ترین شخصیت‌های اسماعیلی قهستان بود که روایت است پس از ششیدن حکم اعدامش این دو بیت را سرود: «پایان کار و آخر عمر است ملحد/اگر بایدت و گرنه به دست اختیار نیست/ منصوروارگر ببرندت به پای دار/ مردانه پای‌دار! جهان پایدار نیست»

در سده‌های نهم و دهم قمری هم با وجود توسعه تصوف در قهستان، هنوز مذهب اسماعیلیه حالت فعال و زنده داشت و قهستانیان را در این برهه به الحاد منسوب می‌کردند. البته آن‌ها خود از این انتساب خبر داشتند و به آن تفاخر می‌کردند. اگر چه در اواخر قرن دهم قمری تا عصر شاه عباس صفوی، منطقه زیر سلطه ازبک‌ها و در عذاب بود اما با وجود این، دوران طلایی حیات کاخک هم از قضا در عصر صفویه است؛ زیرا از طرفی کاخک به‌عنوان مدفن محمد بن موسی^(ع) ملقب به «محمد عابد»، مورد توجه پادشاهان صفوی بوده و از طرف دیگر بناهای عام‌المنفعه‌ای چون مسجد جامع سربازار، مسجد جامع بالا، آسیاب‌ها، کاروان‌سراها و آب‌انبارها در کاخک ساخته شده‌اند. در همین دوران قلعه کاخک مرمت شده و به‌ظاهر مورد اقامت بوده. آن چنان که فراوانی جمعیت ایجاب کرده است در عصر افشاری (سال ۱۱۹۸ قمری) در آن آب‌انبار آجری نسبتاً بزرگی هم ساخته شود.

قلعه کاخک اگر چه از گذشته‌های دور در مجاورت کاخک قرار داشته اما موقعیت، ساختار و مشخصات آن به‌گونه‌ای نیست که بتوان آن را در شمار قلعه‌های شناخته‌شد و معمول اسماعیلیه محسوب کرد. این موضوع چند دلیل دارد؛ نخست آنکه قلعه برخلاف قلعه‌های اسماعیلیه، با دسترسی آسان، بر تپه‌ماهورهای مجاور کاخک بنا شده است. آن چنان‌که مجاری آب بر آن مسلط بوده و شبکه آب‌رسانی داشته است؛ دوم هم اینکه مصالح ساختمانی قلعه در شالوده سنگ و بدنه دیوارها خشت، گل و چینه است. در حالی‌که قلعه‌های اسماعیلیه با مصالح سنگ، آجر و ملات گچ یا گل و گچ ساخته می‌شدند؛ همچنین به جز آب‌انباری که در سده‌های اخیر ساخته شده، این قلعه مانند قلعه‌های اسماعیلیه از مخازن آب برخوردار نیست که البته کانال‌های آب‌رسانی فرضیه آن نقیصه را جبران می‌کرده است.

در ادامه خوب است چند نکته دیگر را هم یادآور شویم:

۱- در اسناد تاریخی از قلعه کاخک به‌عنوان قلعه اسماعیلیه نامی به میان نیامده است.

۲- چنانچه در پژوهش‌ها و مطالعات آینده مشخص شود که سابقه قلعه کاخک به دوران اسماعیلیه برمی‌گردد، می‌توان فرض کرد که این قلعه از نوع قلعه‌های تدارکاتی مانند قلعه زبید بوده که مایحتاج قلعه‌های دیگر اسماعیلیه در قلمرو گناباد را تدارک می‌دیده است؛ اما با توجه به موقعیت و شواهد، قلعه کاخک را می‌توان به‌منزله پناهگاهی از نوع پناهگاه‌های متعددی که در مجاورت روستاهای خراسان جنوبی وجود دارند انگاشت. احتمالاً در مواقع خطر، حمله و هجوم باغیان و متجاوزان، مردم تارغ‌شر به این قلعه که در مجاورت کاخک قرار داشته است پناه می‌برده‌اند که در این صورت قلعه با دیوارهای بلند، احتمالاً بیش از یک طبقه و برخوردار از اتاق‌های متعدد بوده است.

اما بدون تردید در جنگی که به روایت کتاب «سوانح و وقایع افغانستان» میان سردار جهان‌خان و نصرخان به نمایندگی از احمدخان صدایی، سردار نادرشاه، از یک طرف و علیمردان خان زنگویی، حاکم تون و طبس، از طرف دیگر، در کاخک اتفاق افتاده و علیمردان خان در این جنگ کشته شده و گناباد به تصرف افغان‌ها درآمد است و جنگجویان اموال مردم را غارت کرده‌اند. قلعه کاخک، چه در دفاع و چه در مبارزه مردم کاخک، ایفاگر نقش تعیین‌کننده‌ای بوده است. این وقایع بعد از قتل نادرشاه و زمانی اتفاق افتاده که قلعه کاخک از هرزمانی پربرونق‌تر و پذیرای جمعیت زیادی تا دوران معاصر بوده، زیرا قطعات سفال دوران قاجار نیز بر سطح خرابه‌های قلعه پراکنده است.

از این قلعه، اکنون ویرانه‌ای برجاست، زیرا بر اثر زلزله مهیب ۱۳۴۷ خورشیدی، دیوارها و برج‌های قلعه فرو می‌ریزد و آنچه اکنون به‌عنوان قلعه کاخک معروف است، محوطه‌ای مستطیل شکل با انگاره دیوارها و برج‌هایی در گوشه‌ها و یک آب‌انبار آجری نسبتاً سالم در درون قلعه است. چنانچه در قلعه کاخک گمانه‌زنی باستان‌شناسی و پی‌گردی صورت گیرد، شالوده دیوارها و سازه‌های معماری داخلی قلعه نمایان خواهد شد و امکان تاریخ‌گذاری قلعه به استناد یافته‌های باستان‌شناسی فراهم خواهد شد. در این صورت، تغییر و تحولات ساختاری قلعه مشخص می‌شود و با گویاسازی دیوارها، جاذبه گردشگری جالب و جذاب دیگری در کاخک رخ خواهد نمود. ناگفته نماند که قلعه کاخک در تاریخ دهم دی‌ماه ۱۲۸۰، به شماره ۶۸۶۹، در فهرست آثار ملی ثبت شده است.

تقویم
تاریخ

سالروز تأسیس آژانس جهانی انرژی اتمی

۲۹ ژوئیه سالروز ایجاد آژانس جهانی انرژی اتمی است. دولت آمریکا از سال ۱۹۴۹ میلادی و پس از اتمی شدن شوروی به فکر ایجاد چنین سازمانی افتاده بود تا همه کشورها به سلاح اتمی مجهز نشوند. این فکر هنگامی جدی‌تر شد که در سال ۱۹۵۳

میلادی شوروی دارای بمب هیدروژنی شد و ژنرال آیزنهاور، رئیس‌جمهور وقت آمریکا، موضوع کنترل انرژی اتمی و ایجاد آژانسی در چارچوب سازمان ملل را مطرح کرد تا کار نظارت بر استفاده مسالمت‌آمیز از انرژی اتمی را به دست داشته باشد و این آژانس ۲۹ جولای ۱۹۵۷ تأسیس شد که مقرر آن در شهر وین قرار دارد. به‌رغم تأسیس این آژانس، تاکنون شمار دیگری از کشورها اتمی شده‌اند.

منبع عکس‌ها، مرکز اسناد و توسعه تاریخ شهری شهرداری مشهد

منبع اسناد، کتاب اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزه علمیه مشهد تألیف محمود پسندیده، کتاب فرهنگ خراسان اثر طوس از عزیزالله عطاردی و منابع مشهد در ابتدای قرن چهاردهم خورشیدی| تصحیح سید مهدی سیدی فرخدا